

Машхур сиёсий ва жамоат арбоби, публицист, тарихчи, туркшунос, профессор Ахмед Заки Валиди Тўган (1890-1970) ўз вақтида кадимги турлар келиб чиқишини бирламчи манбалар бўйича ўрганган. У буюк илоҳиётчи ва мутафаккир Шихобиддин Маржонийнинг, Европалик машхур олимлар В.Радлов, В.Бартольд, Г.Говарт, Ч.Френнинг асарларига мурожаат қилган. Натижада 1911 йил у томонидан «Қискача тореқ ва татар тарихи» («Турклар ва татарларнинг қискача тарихи») китоби босиб чиқарилди, жамоатчилик орасида юқори баҳоланди ва муаллифини машхур қилди. Қуйида ушбу китобдан бир парча хавола қиламиз.

Боту Хон 1255 йилда вафот этди ва 14-асрнинг ўрталарига қадар (юз йил давомида) кетма-кет Сартак, Улакчи, Берке (Баракат), Менгу-Тимур, Тадан-Менгу, Телебага, Туктагу (Тактай), Ўзбек, Жонибек ва Бирдебек Олтин Ўрда хонлари бўлишди. Берке (Баракат) дан бошлаб уларнинг барчаси исломни қабул қилиб, юришларида бошчилик қилган мўғул жангчилари томонидан унинг қабул қилинишига хисса қўшган.

Бу қатордаги Берке, Ўзбек ва Жонибек хонлари бутун Жўчи улуси ва қипчоқ қабилалари орасида энг қўзғалғин ва ҳурматга сазовор бўлганлар ҳисобланган. Бу хонлар даврида ислом динининг қудрати, шунингдек, Византия ва Буюк Булгорлар билан алоқалари туфайли Қипчоқ давлати маориф ва маданият соҳасида ўз тараққиётида жиддий ютуқларга эришди.

Ўша пайтларда Олтин Ўрда доимий равишда Польша, Византия ва Кавказортдан келган жанговар ҳукмдорлар тимсолида ташқи душманларнинг ҳужумини қайтаришга мажбур бўлган; бундан ташқари, Ўрда рус князликларида ва мамлакатнинг бошқа қисмларида вақти-вақти билан юзага келадиган тартибсизликларни бостиришга мажбур бўларди. Шу сабабли илм-фан лаззатлари ва бадиий маҳоратнинг ажойиб намуналарини татиб қўрган Олтин Ўрда хонлари вақти-вақти билан отларини эгарлашга ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўз отрядларини бошқаришга мажбур бўлдилар. Мана шу сабабдан, гуллаб-яшнаган ва муаттар Қипчоқ давлатида ҳаёт яхши ривожланиб бори ва унинг ҳарбий қудрати пасаймади, балки факат ошди. Руслар, булгарлар ва бошқа қабилалар ва лаҳжалар қабилалари Ўрда бўйсинувида бўлган халқлар қандай қилиб мустақилликка эришиш ва жанговар мўғул-татарлар қўли остидан чиқиш ҳақида ўйламасдилар.

Бундан ташқари, Византия ва Миср Олтин Ўрда ҳукмдорларига нисбатан дўстона туйғуларни намоён этишди. Хон Чигатой авлодлари қўли остида бўлган улус аҳолиси ҳам

Кипчок хонларининг кучидан мамнун эди. Бирок, бу вазиятни абадий саклаб бўлмасди ва 1360 йилда ҳамма нарса тубдан ўзгарди. Хаммаси ёвуз ва ахмок Хон Бирдебек туфайли рўй берди.

Бу кўркок ва пасткаш одам, кариндошларининг соткинлиги ва хиёнатидан кўркиб, нафакат энг якин кариндошларини, балки ўз фарзандларини ҳам методик равишда йўқ килди. Айнан шунинг учун унинг ўлиmidан кейин Олтин Ўрда хони тахтига кўтариладиган ҳеч ким колмади. Мамлакатда гулгула кўтарилди. Хар бири огзидан кўпик сачратиб, факат угина Ўрда бошлиги бўлишга ҳакли деб бахслашган кандайдир бегоналар тахтга даъво кила бошладилар.

Хоннинг уруги ва кабиласига ҳеч кандай алокаси бўлмаган оламлар ўртасида шиддатли кураш бошланди. Бундан ташқари, худди шунга ўхшаш воқеалар Чигатой улусида ҳам содир бўлган. Чигатой Хон энг катъиятли ва буюк аждоди - Чингизхоннинг кўрсатмаларига содик ҳисобланган. У узок киш ойларини пойтахти Беш балик шаҳрида ўтказарди, ёзда эса хон ўз саройи ва хизматкорлари билан саёҳат килиб, Или дарёси бўйидаги Олмалик яқинидаги даштда кўчманчи турмуш тарзини олиб борган. Олмалик шаҳри ҳозирги Гулжа шаҳридан гарброкда, Или дарёсининг ўнг киргогида жойлашган. Хон даштнинг эркин, шувок хидини яхши кўрарди, кўчманчи ҳаётнинг завқларини афзал кўрарди ва узок аждодларнинг урф-одатларини катта гайрат билан ҳурмат киларди, шаманизмга фанатик тарзда амал киларди ва ўзи кадимий маросимларда катнашарди. Унинг иродаси ва катъияти туфайли Чигатой Марказий Осиёга хос бўлган низо ва тартибсизликларни тўхтатишга муваффақ бўлди ва у ерда тинчлик ва осойишталик ўрнатилди. Чигатой давлатнинг почта хизмати тўлик ўз кўлига олгани, у ерда тўғри тартиб ўрнатгани ва бунга катта эътибор бергани билан машҳур бўлди.

У ўзининг барча ишончли одамларидан, айникса, Буюк отаси Чингизхоннинг машҳур вазирининг Махмуд Ялвачнинг ўгли Масъудни кадрлаган. У хоннинг ишончи ва шубҳасиз ҳокимиятидан баҳраманд бўлди ва шунинг учун Чигатой унга улус бошқарувининг барча йўналишларини топширди. Чигатойнинг болалари, истисносиз, Исломга содик эдилар, лекин улар имонда гайрат кўрсатмадилар. Вазир ва улус аҳолисининг аксарияти шариат меъёрларина риоя киларди, шунинг учун Чигатой давлати гуллаб-яшнади ва Парвардигорнинг паноҳида эди.

Абу Муслим тайёради